

הדור היהודי האחרון בפולין על פי זכרונותיו של אפרים שמואלי*

יצחק ברזילי

לודז שהיתה

רעיון נפלא עלה בלבו של ד"ר אפרים שמואלי, ולא היה מישהו אחר יותר מתאים ממנו לביצועו. את דורו, דור אחרון של פולין היהודית, הוא החליט להחיות לפנינו ולהציב לו יד ושם. שמואלי בעצמו יצא את פולין ב־1928, וכך ניצל מאימי השואה. אולם אם נמנעה ממנו הזכות הטראגית של שותפות-גורל עם בני עמו בשעת חייהם האחרונה, רבה היא הזכות שנפלה בחלקו להקים להם מצבת-זכרון.

רצה הגורל וימי נעוריו ולימודיו של שמואלי חלו בשנות העשרים של מאָתנו, שנים שלא היו כמותן בקורותינו לייחוד היסטורי, וספק אם תשנינה עוד. צעיר רגיש ומוכשר, מתפרץ לקראת החיים והעולם, היה שמואלי אז. כל כוחות נפשו פתוחים היו בו, קולטים עולם ומלואו ושומרים עליהם ומראותיהם. עתה, כעבור יובל שנים ויותר מאז, הוציאם המחבר מבית גזויו וגוללם לפנינו על כל חיותם ורעננותם.

אכן, גורליות היו השנים על שמחתן וצערן, תקוותיהן וסיבלותיהן. לאחר שלושה יובלות כמעט של שיעבוד פוליטי קמה פולניה חפשית שגורל עצמה בידיה היה. רצה גם הגורל ומצוי היה בה הקיבוץ היהודי הגדול של שלושה מיליוני נפש, מושרש בתרבות אבותיו ומסורתו הדתית, ושאף לו הובטחה הזכות החוקית של אזרחות מלאה בארץ מולדתו, לרבות הזכות של שמירה על תרבותו הלאומית ואפשרות פיתוחה. הטראגי שבאותן שנים היה הפער שהלך וגדל בין ציפיות היהודים בראשיתו של זמן זה לבין המציאות ההיסטורית שהלכה ונגולה לאחר מזה בעקב המדיניות הלאומנית הקיצונית שהפולנים נקטו בה. מראשית עצמאותם המחודשת נתמרדו הפולנים, נגד מציאותם של שלושה מיליון יהודים בארצם המשוחררת, בגלוי ובסתר, במישירין ובעקיפין החלו עושים כל מה שבכוחם כדי להיפטר מהם. למרות זה מהוות השנים ההן, שבין שתי מלחמות העולם, תקופת זוהר שקשה למצוא דוגמתה בתולדות התרבות היהודית באיזה שהוא זמן אחר וארץ אחרת. לא היה בכוחם של כל הלחצים, ההקנטות, ההגבלות וההשפלות לרסן ולדכא את אוצרות המרץ וכוחות היצירה שהיו תוססים בקרב מיליוני יהודים אלה ומחפשים להם פורקן. מודע שמואלי לתכונה יסודית זו של בני דורו ואותה הוא שואף להבליט הן במישור הפעולה הכלכלית והן במישורים אחרים.

* אפרים שמואלי, בדור היהודי האחרון בפולין (אליף, תל אביב, תשמ"ו)

בחשמלית אצה לאורך רחוב פיטרוקובסקה שבעיר מולדתו לודז' הוא לוקח את הקורא למסע-התודעות עם מרכז תעשייתי ויהודי גדול זה:

בימות החול היתה העיר הומה ומהמה בקולות רבים מכל הסוגים. כל כולה, רחובותיה ורחצותיה, רחוקה היתה מ'בטלון' של מנדלי מוכרי ספרים. [על המדרכות] רצו יהודים טרודים בעסקיהם או במלאכתם, מתגודדים ומתפרצים, פותחים עיסקות ומסיימים עיסקות. טבלים נשאו סחורות, רוכלים הכריזו על מרכולתם.

יד היהודים עשתה תושיה בעירנו. על פי הספירה של שנת 1921 היו 43 למאה של יהודי לודז' עסוקים בתעשייה, כפועלים או כמעבידים, והשאר עסקו במסחר ובשירותים, בתובלה ובפקידות. ידעי דבר העידו: הציבור היהודי בלודז' היה הפעיל והיצרני ביותר מכל יישוב יהודי אחר בפולין, ואולי בכל הגלויות בזמן החדש (ע' 37).

אף יהודי העיירות הסמוכות, אלכסנדר, זדונסקה וולה ועוד, עסוקים היו במלאכה ותעשייה. הרי שהעיירה של מנדלי ושל פמליית הסופרים שיצאו בעקבותיו לא היתה טיפוסית לכלל משכנות ישראל שבמזרח אירופה אלא לאיזור הרוסי=ליטאי בלבד.

פעילות כלכלית אינטנסיבית זו היתה אך צד אחד בפעילות יהודית רבתי שכללה שטחי עשייה רבים אחרים. בעיקר מבליט שמואלי את רבגוניותה ועוצמתה של הפעילות התרבותית-פוליטית של היהודים. קמה עיתונות עשירה ביידיש, פולנית ועברית שהיתה מוקדשת לא רק לחדשות ומאורעות היום אלא גם לתופעות ההווי היהודי על ביטוייו השונים. מלבד העתונים הרגילים הוצאו לאור גם כתבי-עת למסחר, לבורסא ולספורט. במשך איזו שנים ישב בלודז' רב-אמן השאח, הד"ר עימנואל לאסקר, והוא הוציא עתון מיוחד לכך. גם עתוני הבירה, שמספרם הגיע אז לכדי עשרה, היו מגיעים לכאן. ל"היינט" ול"מאמענט" היו "מאות אלפי קוראים קבועים. היו גם כמה רבבות קוראים קבועים לעתונות העברית שבפולין" (ע' 43).

[העתוננים] היו כולם גילוייה החדש והנמרץ של ההווייה היהודית הנאבקת על ייחודה העצמאי. צעיר כמוני חש בכוחות הסוערים האלה שהתרכזו בעיר... בהתמדה עקשנית ובכשרונות לא מועטים נערך כאן מאבקם של המוני היהודים על יויוםם, על רווחתם ועל דמותם הרוחנית (ע' 43).

ציונות, תרבות וחינוך

גברה גם הפעילות הפוליטית בין היהודים והעלתה מפלגות ממפלגות שונות, ולכולן כמו דְּבָרִים בשער. בחריפות מעלה שמואלי את קווי דמותם של אחדים מהם. הנה, למשל, נחום סוקולוב, ברוך הכשרונות ורב-הידיעות, שליט בלשונות וכתבא רבא:

ראו בו יהודי פולין ביטוי נאדר לסוד הגאונות העממית של יהדות פולין, הפיקחות והחריפות, סמל התושיה היהודית הרוחנית, שפילסה לה דרכים למרחבי

תרבויות ורות מתוך יכולת טבעית כבירה למוג ולגשר בין נכסי ישראל לבין נכסי רוחן של אומות העולם... הוא היה נס וסמל לפוריות היצירה היהודית ולאפשרויותיה הגנוזות.

מסוג אחר, פחות אינטלקטואלי ויותר מעשי, היה יצחק גרינבוים, ציוני מובהק והגדול במנהיגי פולין בשנות העשרים. הוא הקדיש את כל כוחו למאבק על שוויון זכויותיהם של בני המיעוטים בפולין, בעיקר של המיעוט היהודי. אולם "לא עברו אלא שנים מעטות, והוא נפרד מיהודי מדינה זו ועלה ארצה, מנהיג מאוכזב, מוכה, מיואש. את כל השיגיו נשאו גלי המשטמה הפולנית" (ע' 32).

שמואלי מזכיר עוד מנהיגים שייצגו פלגים פוליטיים ותרבותיים אחרים. הנה, למשל, זרובבל, "הנואם המזהיר ביידיש בשם פועלי ציון שמאל", והנה "הרבנים ברוד וניסנבוים, עמיאל וגרובארט, כולם מנהיגים צעירים לימים בערך ונואמים רבי-כוח:

אבל אני אהבתי לשמוע את הרבנים והדרשנים. דברי תורה יצאו מפייהם שלובים בטענות ומענות מחיי ההוי הפוליטי, בוויכוחים עם האפיקורסים מכאן ועם האדוקים האנטי-ציוניים מכאן. מחרוזת נאה של דברים מאירים ושמחים ונכנסים אל הלב. אהבתי את חינה של הדרשה ואת חריפות שילוביה (ע' 32).

כמובן, לא נפקד כאן אף מקומו של "ראש הנואמים", זאב (ולדימיר) ז'בוטינסקי. שמואלי כותב עליו בין היתר:

אישיותו ודרכו בתנועה הציונית הסעירה כל הימים את הציבור היהודי... דומני שלא היה בדור ההוא מנהיג, שגם חסידיו וגם מתנגדיו היו מרובים כל כך... בכל מקום זכו נאומיו לתשואות רמות. הם היו, כעדות מבינים, תרכובת מצויינת של יסודות הריטוריקה במיטבה (ע' 33).

כסיום לפרק זה נביא מדברי שמואלי על הציבור הציוני בפולין בכלל:

ערכו של הציבור הציוני בתקופה שבין שתי מלחמות העולם היה גדול לא רק מפאת עצם קיומו ורוב מניינו, אלא גם מבחינה אחרת. בקרב יהודי פולין נעשה הנסיון לחדש את פני הגולה במאבק עם הטמיעה מכאן ועם 'הקפאון' מכאן, ליצור תנאים להתפתחות של ציבור זה כבעל תרבות מיוחדת, כחטיבה לעצמה, שלא על דרך ההתבוללות ושלא על דרך הדביקות הגמורה באורחות חייה ובאמונותיה של מסורת האבות. כאן הושקעו מאמצים רבים ביצירת אפשרות של חיים לאומיים בגולה, חיי עם מיוחדים על אדמת נכר. הציונים היו ראשי המדברים במאבק זה (ע' 93).

אין ספק, הביטוי הבולט ביותר למאמץ זה היתה רשת בתי-הספר העבריים, עממיים ותיכוניים, מטעם "תרבות" שיהדות פולין הקימה לאחר מלחמת העולם הראשונה. אחד המוסדות המצויינים בין אלה היתה הגימנסיה העברית בלודז', בה למד שמואלי, ואותה הוא מתאר בגאווה ואהבה. אין ספק, קרוב הנושא ללבו והפרק שהוא מקדיש לו הוא הארוך והמעניין שבספר. את עיקר תשומת-לבו הוא מקדיש

למוריו שלכמה וכמה מהם יצאו אחר כך מוניטין כמחנכים או חוקרים חשובים. בעיקר הוא מאריך בדברים על י.נ. שמחוני ופיליפ פרידמן, שני היסטוריונים יהודיים חשובים בין שתי מלחמות העולם. דרך אגב מעלה שמואלי אף את זכרם של רפאל מאהלר, דוב וויינריב, א.ז. אשכולי ועמנואל רינגלבלום, שאף הם בני הדור היו, והוא מעיר עליהם שבניגוד לגדולי התקופה הקודמת, גרץ ודובנוב, שעסקו במלוא היקפה של ההיסטוריה היהודית, הצרו "צעירים" אלה את מסגרת מחקרם והיפנו את תשומת לבם העיקרית לצד החברתי-כלכלי שבקורות העם היהודי. האחד מביניהם שניסה אף הוא את כוחו במשימה יותר נועזת, והיא, לחבר היסטוריה יהודית של הזמן החדש, היה רפאל מאהלר, אולם הוא לא זכר לסיים את מפעלו.

המעניין בפרשה חינוכית זו היא, ראשית, רמת הלימודים הגבוהה של המוסדות התיכוניים, ותכנית הלימודים העשירה שלהם. רבי-רושם הוא לא רק השיעור בספרות עברית ששמואלי מתאר כאן אלא אף השיעורים בספרות פולנית, לטינית ומתימטיקה. ספק הוא, אם אפילו בימינו – למעלה משנות יובל לאחר הזמן המתואר כאן – ניתן ללמד את פרשת הפולמוס שבין אחד העם ודובנוב בענין גולה וארץ ישראל ברמה יותר גבוהה מאשר נלמדה בגימנסיה בלודז' בשיעור לספרות עברית.

כידוע התייחסה ממשלת פולין למוסדות עבריים אלה בחשדנות ואי-רצון. היא חששה שמא מוניחים בהם את הלימודים הכלליים ואף אין מקדישים בהם תשומת-לב מספקת לספרות ולהיסטוריה של פולין. די לקרוא את ספרו זה של שמואלי כדי להיווכח כמה לא נכונים ולא מבוססים היו חשדות אלה. באורח דרמטי ומרנש הוא מתאר את השיעור בלטינית, בו קראו את "האנלים" של טקיטוס על מותר-התאבדותו של סנקה. תוך הערכה כנה הוא מרגיש את השכלתן ורגישותן האמנותית של מורותיו היהודיות שלימדוהו ספרות פולנית. הוא כותב באהבה על משוררי פולין, מיצקביץ וסלובצקי, וכן על "החתונה" של ויספיאנסקי. אין הוא שוכח גם את "הטרגדיה של משוררים יהודים בפולין" בתקופת השואה, והוא מעלה על נס את הזדהותם עם כלל ישראל של המשורר יוליאן טובים, אף הוא בן לודז', ושל ידידו אנטוני סלונמיסקי, נכדו של חס"ז (= חיים זליג סלונמיסקי) מייסד ועורך "הצפירה", שכבר אביו הביאו לאגן הטבילה. על טובים יודע שמואלי לספר שבימי הכיבוש הוא ברח מפולין לארצות-הברית ושם חיבר מינשר שפתח במילים: "אנחנו יהודי פולין". לאחר ששב לפולין "מיואש היה ממראה עיניו בפולין החדשה, וביגון מת בשנת 1953" (ע' 164). אף סלונמיסקי, מציין שמואלי, כתב בלונדון "אלגיה על סופן של עיירות יהודיות", וכן כמה וכמה קינות ושירי תוגה ומספר:

אין עוד, אין עוד בפולין עיירות יהודיות, / על ברודי, קרצ'ב, פלניץ חרוכישוב בא הקץ; / שוא תבקש נרות דולקים/תסכית לזמרה מבית תפלה של עץ (ע' 165).

עניין זה של בתי-הספר העבריים התיכוניים בפולין המזרחית ובלטיה, על

תכנית לימודיהם המגוונת ורמתם הגבוהה, יש בו כדי להתמיה: מנין, ניתן לשאול, באו המורים המקצועיים, בעלי החינוך האקדמי, בעיקר בשדה הלימודים הכלליים? התשובה ברורה היא: רובם ככולם בני גליציה היו, והם הם שתרמו תרומה חשובה לסיקולריזציה של החינוך היהודי בפולין הקונגרסאית ובליטה. חלוקת פולין בסוף המאה הי"ח הכניסה את יהודי גליציה לאיזור התרבות הגרמנית ועל ידי כך הקדימו בשני דורות לפחות את יתר יהודי פולין ברכישת השכלה כללית.

החסידות והשפעתה

פרשה מעניינת אחרת בספר זכרונות זה של שמואלי היא החסידות של לודז' וסביבתה. זן אָפּיל היתה זו מחסידות המזרח שנשתל בפולין הקונגרסאית במחצית השנייה של המאה הי"ט, ולא זכה אלא לשניים-שלושה דורות של מנהיגות פריזמטית. אמנם לא תנועה המונית היתה החסידות כאן, בכל זאת עוד היה בכוחה למשוך לא רק את דור הזקנים אלא אף רבים מבין הצעירים. שמואלי היה כבר תלמיד הגימנסיה העברית, אולם הוא המשיך עוד להתפלל בקליוו האלכסנדר, וביום ההילולה של "הרבי הזקן" הוא התלבש בקאפוטה החסידית ונסע לאלכסנדר. ידע שמואלי הצעיר כבר אז את הביקורת הקשה של המשכילים על החסידות, "שהאדיקות בנושנות היא מקור כל התקלות של עם ישראל לזרותו, וחומרותיה מתכחשות לרוח אנוש... ולהשיגו במדע וברדת הוויות העולם" (ע' 91), אולם הוא לא התפעל מזה, ובפשטות הוא מכריז:

לא קיבלתי אידיאולוגיה פשטנית זו. מראות עיני הכחישו אותה. יהודים יראי-שמים ומאמינים בצדיק היו זריזים כמלאכתם ובעיסקיהם בעולם הזה בשכל טוב. הם היו יהודים עמלים ולא בטלנים והזוים. יוצאים היו בכל בוקר לטורחם ולמשאם, מלאים חיים ותשוקת חיים, ולא נפשות חולות בצידי החיים... הם היו בונים יישובו של עולם... ועולם-יה התרונו מתוכם בתפלה ובתלמוד תורה ובסעודות של מצוה (ע' 91).

טעם פרגמטי זה אינו האחד באמתחתו של שמואלי נגד הרציונליזם המשכילי

העקר:

הצדיק המופלא, וגם חסידים לא מעטים שראיתי בימי חלדי... מעוררים פליאה ומגלים לְעִינַיִם המשתוקקות לראות את ספירת הפלא בעולם הזה (ע' 92). חשתי [בצדיק] ובחסידות כולה כוח רוחני עצום, פורה ומפרה בגבולותיו. כוח זה יש צורך להתאים לאווירה הכללית ברחוב היהודי באותו דור, שהיתה רובה רווייה כיסופים לתיקון חיי העם היהודי הן בפולין והן בארץ ישראל על ידי ראיית המציאות בפועל בלי היות מרקיעות שחקים רחוקים ובלי מיתוסים מאפילים ומתעים (ע' 104).

ובנוסף יותר פילוסופי ומופשט:

למדתי שכל המושגים, הדעות והמעשים שבאמונה חורגים מן הגבול הטבעי-האמפירי. יש בהם תוספת-מעבר לתחומי הכרתנו השכלית ורצוננו הגלוי (הדגשה

שלו), הרבה למעלה מן החשבון המפוכח. יש להבדיל בין הכרת חפצים בעולם הזה על דרך הבריקה המדעית וההמחשה הפילוסופית לבין הבנת אותו יתרון שהוא מיסוד הפליאה והמופלא מעבר לנגלות וסמליהם המובנים... יש נשמה יתרה, תמיד יש עוד ועוד מן היפה והמידות הטובות, בגנוי המשמעות, שמהם מתפרנסים המוסיקה והשירה, המחשבה הפילוסופית והשתיקה. שום נמצא, מעשה ומאורע אינו לעצמו כמות שהוא, אלא הוא מתייקר ביקר 'הניצוצות הקדושים' השוכנים בו המייצגים את המשמעות המוחלטת (ע' 109).

יהא הטעם מה שיהא, שמואלי מכריז על אמונתו בכריזומה של הצדיק וייחודו המפליא. לא זה בלבד שלידו הוא היה רואה עמוקות ועושה צדקות, אלא אף למדן גדול, אוהב ישראל ללא גבול ונוהג עדתו בחכמה ומסירות. חסידות לודז' לפחות לא הייתה עוד, לדעת שמואלי, ענין שבאמונה ורגש גרידא, אלא היא שבה והיתה גם למדנית:

בבית המדרש [של אלכסנדר] היו שולחנות ארוכים ליד הכתלים וארונות, שמדפיהם היו גדושים ספרים, ש"ס ופוסקים וספרי חסידות וקבלה. ניגון הגמרא לא פסק שם יומם ולילה. מי ימנה את אלפי הדפים שלמדו שם בריכוז המוח, בהתלהבות, בקדושה! (ע' 67).

אמנם דבר עוד על "הדביקות" כתכלית לימוד התורה. אולם שמואלי מדגיש:

אני בנעורי ראיתי שלימוד התורה הלך והתפשט ברכו של למוד רגיל ("קוגניטיבי") שלא על דרך המקובלים, שביקשו על ידי הלימוד לדבק עצמן בבואר יתברך (ע' 75).

"עם יצחק קצנלסון"

הפרק האחרון ב"בדור היהודי האחרון בפולין" הוא התשיעי, "עם יצחק קצנלסון". אמנם, הוסיף עוד המחבר אחריו פרק עשירי, "שבתי וראיתי את פולין", בו הוא מספר על נסיעתו לפולין ב-1982, אולם אין פרק זה אלא בבחינת נספח, ולמעלה משנות יובל מפרידות בינו וגוף הדברים. תיאור הדרור האחרון של פולין העצמאית מסתיים בעצם בפרק על יצחק קצנלסון. אולם אף בנידון פרק זה ניתן לשאול, על מה ולמה שילבחו המחבר כאן? וכמה תשובות לשמואלי על כך: אמנם לא יליד לודז' היה קצנלסון, אלא יליד קפוליה של מנדלי שברוסיה הלבנה, אלא שרוב חייו עברו עליו בלודז', וזו סוף סוף מרכזית הינה כאן. אך יותר עמוק ומשמעותי הוא טעם אחר ששמואלי מדגישו הדגשה רבה, והוא: יצחק קצנלסון הוא משורר השואה היחיד כמעט בספרותנו שעל גבו חרשו חרשים, שבדמו ובשרו ממש הוא חי את אימי הטרגדיה הנוראה, והביטוי האמנותי שנתן לה הוא ללא כל חִיץ של זמן ומקום בינו והתנסותו הטרואומטית. זה ועוד: בתגובתו על השואה הוא הגיע לכדי התעלות בעלת עומק ועצמה, שמייוחדת ומקורית היא בספרותנו ומשום כך בבחינת נכס צאן-ברזל בה.

כיצד, שואל שמואלי, ניתן להסביר את התמורה העמוקה שנתחוללה בשירת יצחק קצנלסון בתקופה השואה? משורר קל חרוזים זה, מלא שמחת הקיום ודוגל באמנות כמפלט מיגון החיים, כיצד זה הפך למשוררם של נושאים כבדי-הגות ומלאי יגון תהומי כמו "הרבי מראדזין", "השיר על שלמה זליכובסקי" ו"השיר על העם היהודי שנהרג"?

התמורה, משיב שמואלי, לא היתה כה פתאומית, וראשיתה עוד בימים שמלפני השואה. "אש האהבה לאדם, וביותר לאדם מישראל, לא דעכה בשירתו" מעולם. להיפך, היא גברה ועמקה למראה התגסותו והתפראותו החייתית של האדם בימות השואה. רבתה עתה הערצתו לעם היהודי ועולם ערכיו. כלל האומה נתעלה בעיניו: "גדולי היהודים בדורותינו אנו עולים במספרם על מספר נביאינו אשר נקדשו כביכול בעיני העמים... ואינם קטנים מהם" (ע' 209). יתר על כן: עצם מושג ה' – תמורה חלה בו. לא ישות נפרדת, אחראית לסדר העולם הינו עוד, אלא "מצפון", "סמל הרגישות לכל הטוב והנעלה שבעולם", ו"נימין דקין מקשרים אותנו אליו במשך כל הדורות" (ע' 217). ותוך ביטוי שכולו שלילה כביכול הריהו מכריז: ריקים עתה השמים מאלהים, והאומה הדווייה והשותתת דם מכל פצעי גופה, היא שהפכה לאלהים:

אין אלהים בכם עוד! שאו שְׁעֵרִיכֶם, / שמים, ופתחום הרחב הרחב, יבואו שם כְּנִי
 קְלָם, כל בני עמי שחוט, / אשר ענה למות, ומת בעיניי, פתחו שערים לְעֵלְיָהּ רבה
 שמימה, / עם שְׁלֵם צלוב, כְּבֵד בכאב/יבואו בכם... הוי כל אחד מהם, כְּנִי/אשר ניספו,
 ראוי להיות להם לאלהים! (ע' 213).

האומה כולה היתה לאלהים. לא צלוב אחד בלבד תהא עוד מתנתנו להם, אלא "עם שלם צלוב, כבד בכאב".

מייאשים ומזעזעים הם, איפוא, פני הדור וגרועים מפני הכלב, אולם לא הסיק המחבר מסקנה זו. לא כבה נר האלהים שבלבו. רוח טובה בספר, רוח של אהבת אדם ויהודי. נאמן נשאר שמואלי לעולם הערכים שממנו ינק ועליו גדל. רוחו רוותה לא רק מתרבות הקודש והחול של עמנו, אלא גם ממיטב יצירתה של השירה הפולנית, הספרות הקלסית העתיקה, ואף זו של ימי הרנסנס והפילוסופיה האידיאליסטית הגרמנית. כמובן, הגישה השכלית-ביקורתית נשאת נר לרגליו, אולם מזמן לזמן הוא מתנער ממנה ודוחה את יחסה השלילי כלפי היהדות הרבנית והחסידית כאחת. מודה ומתודה בשער בת־רבים הוא שלבו פתוח לא רק לשכלי אלא גם לפלאי שבהווייה בכלל ובהוויית האדם בפרט. מעל לכל, אוהב ישראל גדול הוא שמואלי וכולו מחאה נגד דמות היהדות שנסתלפה ביצירת מנדלי והבאים אחריו. לא יהודים בטלנים, דלי מעש וסחוטי לשד, הם שהרשימוהו, אלא להפך: המוני העם, שוקקי מרץ וחיים, אך יחד עם זה אידיאליסטים נלהבים, תוהים ותמהים על סוד החיים והבריאה, וצמאים לדבר קודש ולגאולת עם ויחיד.

עמוק הוא גם הלקח ההיסטורי שבדפים אלה, בין אם נתכוון לו המחבר ובין אם לא. מכאן ואילך אין עוד מקום לחלום על הווייה יהודית לאומית על אדמת נכר בתוכה של הווייה לאומית אחרת. ספר זה אינו אלא סיפור כשלונה החרוץ של אמונה-אשלייה תמימה זו. מן ההכרח היה – מסיק שמואלי – שההסיטוריה של יהדות פולין תגיע לקיצה, לולא קם אפילו הצורר הנאצי השטני. קרה בעצם ליהדות פולין בזמן החדש מה שקרה ליהדות אנגליה, צרפת וחצי-האי האיברי בימי הביניים ומה שעלול עוד לקרות, חס וחלילה, לכל קיבוץ יהודי אחר באיזו מדינה בו נרתמות בריתמה אחת לאומיות ודת קנאיות.

ועוד: מצויין ספר זה גם בהרגשה של גאוה יהודית עמוקה היונקת מתפיסה אליטיסטית של היהדות כזוהה עם היסוד הרוחני-פלאי בכלל ובהווית האדם בפרט. בתודעת-ייחוד זו מוצא שמואלי נחמה פורתא על הסבל והצער הנוראים שעלו בחלקנו בחברה מרושעת ואכזרית זו.